

Universitatea *Babeş-Bolyai* Cluj-Napoca

Facultatea de Studii Europene

Teză de Doctorat

**Evreii din Comitatul Satu Mare în secolele
XVIII-XX**

Rezumat

Coordonator științific:

Prof. dr. Ladislau Gyémánt

Doctorand:

Bucs Erika Orsolya

Cluj-Napoca, 2011

Cuprins

1. Introducere.....	4
2. Evoluția demografică a comunității evreiești din Comitatul Satu Mare: căile creșterii demografice (sporul natural, colonizarea, imigrarea) - până în secolul al XX-lea, 193010	
2.1 Secolul al XVIII-lea.....	17
2.1.1 Caracterizare generală	17
2.1.2 Evoluția demografică din orașele libere regești	22
2.1.3 Structura socio-profesională	24
2.1.4 Obligațiile fiscale ale evreilor din secolul al XVIII-lea	29
2.2 Secolul al XIX-lea	32
2.2.1 Caracterizare generală	32
2.2.2 Evoluția demografică a evreilor din comitatul Satu Mare.....	34
2.2.3 Evoluția demografică din orașele libere regești	41
2.2.4 Structura socio-profesională	43
Profesie	45
2.2.5 Obligațiile fiscale	47
2.3 Secolul al XX-lea.....	48
2.3.1 Procesul de urbanizare.....	48
3. Structura instituțională a comunității evreiești	58
3.1 Stabilirea evreilor in comitat – relația dintre comunitate și contele Alexandru Károlyi.....	60
3.2 Structura instituțională și comunitățile evreiești de pe teritoriul comitatului în secolul al XIX-lea.....	68
3.3 Comunitatea ortodoxă din orașul Satu Mare – organizare, cimitir, case de rugăciuni, sinagogă.....	73

3.3.1 Epoca lui Benjamin Zeev Mandelbaum (1842–1897)	75
3.3.2 Rabinul Grünwald Juda (1898–1920)	82
3.3.3. Rabinul Grünwald Eliezer Dávid (1920–1928).....	83
3.4 Comunitatea <i>Status-Quo ante</i>	85
3.5 Comunitatea evreiască din Carei în secolul al XX-lea	101
3.6 Istoria comunității izraelite din Baia Mare și Baia Sprie.....	104
3.6.1 Comunitatea din Baia Mare de la înființare și până la publicarea statutului în anul 1936	104
3.6.2 Comunitatea evreilor din Baia Sprie	109
4. Rolul evreilor în dezvoltarea economică a comitatului Satu Mare	111
5. Viața culturală, asimilare și sionism.....	124
6. Concluzii.....	134
Anexa nr. 1	136
Anexa nr. 2	137
Anexa nr. 3	138
Anexa nr. 4	159
Anexa nr. 5	162
Anexa nr. 6	164
Anexa nr. 7	165
Anexa nr. 8	180
Anexa nr. 9	181
Anexa nr. 10	185
Anexa nr. 11	187
Listă bibliografică.....	188

Rezumat

Cuvinte cheie: evrei, istorie, comunitate religioasă, dezvoltare demografică, economică, socio-culturală, rabini, educație

Cercetările referitoare la istoria evreilor din Transilvania, Banat și România reprezintă un domeniu în studiile istorice care s-a dezvoltat abia în ultimul deceniu al secolului al XX-lea. În ultimele două decenii, mulți istorici și-au dedicat activitățile, cercetările pentru studierea istoriei comunităților evreiești de pe teritoriul țării încercând astfel să dezvăluie istoria unui popor care a adus importante contribuții în viața economică, culturală și socială a României. Importanța studiilor legate de comunitățile evreiești din România este atestată și de nenumăratele studii realizate, precum și de numeroasele instituții înființate în vederea cercetării istoriei sale. Lucrarea mea de doctorat, intitulată *Evreii din Comitatul Satu Mare în secolele XVIII-XX*, își propune să prezinte istoria comunității evreiești din comitatul situat în nord-vestul României și să prezinte informații noi referitoare la dezvoltarea demografică, economică, socială și culturală a acestei comunități.

Teza mea de doctorat și-a propus studierea istoriei comunității din această regiune, de la așezarea primelor evrei și până în anul 1930 când comunitățile cunoșteau deja un grad înalt de instituționalizare, așa cum arată documentele arhivistice și lucrările de referință existente. Structurată pe șase capitole și 10 anexe, lucrarea tratează separat dezvoltarea demografică, economică, culturală și religioasă a comunității evreiești din comitatul Satu Mare și, respectiv, orașele Satu Mare, Carei, Baia Mare și Baia Sprie. Un capitol aparte este alocat enumerării personalităților evreiești din perimetrul sătmărean realizat pe baza lucrărilor de referință și a lexicoanelor publicate.

Istoria stabilirii evreilor în comitatul Satu Mare a reprezentat motivul primordial pentru care am ales acest subiect. Spre deosebire de stabilirea evreilor în secolele anterioare, când

prezența lor a fost sporadică, în secolul al XVIII-lea evreii s-au stabilit pe întreg teritoriul regatului și respectiv pe teritoriul Marelui Principat al Transilvaniei. În comitatele aflate în nordul regatului Ungariei marii moșieri cu scopul relansării economiei și în vederea creșterii veniturilor domeniilor personale au permis stabilirea evreilor asigurându-le protecție reală și legală. Evreii în schimb, pentru dreptul de așezare, au plătit diferite taxe, au arendat mori, cârciumi, terenuri agricole participând în același timp și la relansarea comerțului¹. Acest model a fost preluat și de ceilalți nobili ai regatului, colonizarea evreilor fiind o metodă care s-a răspândit mai întâi în comitatele din nordul regatului pentru ca ea să fie implementată și de contele Alexandru Károlyi, în comitatul Satu Mare, la începutul secolului al XVIII-lea. Primii evrei s-au stabilit în județul Satu Mare la chemarea contelui Alexandru Károlyi iar condițiile așezării lor au fost stabilite prin semnarea unui contract. Aceste contracte, primul datează din 1723, constituie cadrul organizării comunității, stabilesc drepturile, libertățile precum și obligațiile noii comunități formate. Cercetarea acestor contracte, studierea relațiilor economice, sociale dintre conte și comunitatea formată reprezintă una din cele mai importante părți ale tezei, bazându-se mai ales pe documente nepublicate, păstrate în limbile maghiară, germană și latină în arhivele familiei Károlyi.

Un al doilea motiv pentru care am ales acest subiect este reprezentat de istoria aparte a acestei comunități, comitatul Satu Mare fiind situat la granița nord-estică a regatului Ungariei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Datorită poziției geografice a județului, comunitatea evreiască a fost direct influențată de valurile imigraționiste, evreii sosiți în aceste secole punându-și amprenta pe dezvoltarea culturală și religioasă a comunității. Această influență culturală, dar mai ales religioasă, poate fi simțită mai ales în secolul al XX-lea când se dezvoltă hasidismul sătmărean și se răspândesc ideile sioniste. Atât hasidismul cât și sionismul au marcat profund ultimele decenii de dinaintea celui de-al doilea război mondial. În aceeași ordine de idei, evreii din acest comitat nu cădeau sub jurisdicția Marelui Principat al Transilvaniei care recunoștea doar comunitatea din Alba-Iulia ca fiind legală, cunoscând structuri instituționale diferite și acel statut juridic care le-a fost aplicat evreilor din Ungaria. Încă o dată, poziționarea geografică a comitatului Satu Mare a influențat dezvoltarea comunității evreiești, evreii stabiliți aici beneficiind de o libertate religioasă și comercială de care comunitățile evreiești înființate pe

¹ Ernő Marton, *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidó településtörténethez*, ed. Fraternitas, Cluj-Napoca, 1941, p. 42-43.

teritoriul Transilvaniei istorice au putut beneficia abia în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În capitolele lucrării am urmărit diferitele aspecte ale comunității evreiești, de la dezvoltarea socială, economică și până la dezvoltarea vieții culturale și religioase. Alături de sursele arhivistice menționate, care conțin mai ales informații referitoare la evoluția demografică a comunității, am folosit în cercetările mele lucrări de statistică, lexicoane sau lucrări de referință publicate. Cercetările au fost îngreunate de lipsa arhivelor comunitare astfel având foarte puține date referitoare la viața internă a comunităților evreiești din comitatul Satu Mare. Comunitățile evreiești din această regiune, precum și arhivele lor, au fost distruse odată cu izbucnirea celui de-al doilea război mondial ceea ce face imposibilă cercetarea unei părți a istoriei acestor comunități să nu poată fi cercetată. Un alt impediment este reprezentat faptul că multe dintre documentele Arhivei Guberniale, din fondul *Acta Judeorum*, păstrate la Arhivele Naționale Maghiare, sunt în continuare păstrate în negativ, ceea ce nu permite cercetarea lor. Printre aceste documente se află și documente referitoare la comunitatea evreiască din comitatul Satu Mare și aceste documente pot constitui baza unei noi cercetări în momentul în care datele vor fi transformate în diapozitive.

Primul capitol al lucrării este dedicat dezvoltării demografice a comunității evreiești stabilite în județul Satu Mare, fiind structurat pe mai multe subcapitole, fiecare tratând separat câte un secol din istoria comunității. Baza cercetărilor referitoare la dezvoltarea economică au constituit recensămintele realizate în secolele al XVIII-lea, al XIX-lea precum și cele din secolul XX. Chiar dacă inițial aceste conscripții au fost realizate cu scopul explicit de a oferi informații referitoare la puterea economică a comunităților evreiești și de a impune noi taxe de către administrația imperială, ne furnizează informații importante privind dezvoltarea lor demografică. Pentru secolul al XVIII-lea, cele mai importante conscripții au fost cele organizate în anii 1735-1736, conscripția fiscală din 1768-1769 precum și conscripția Iosefină realizată în anii 1785-1787. Aceste conscripții ne oferă date referitoare nu numai la numărul populației evreiești dar și date referitoare la ocupația populației precum și la averea deținută, evreii fiind considerați o națiune aparte. Caracterul conscripțiilor se schimbă în secolele următoare, din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea dispare diferențierea etnică, evreii fiind consemnați doar ca aparținând cultului mozaic și fiind vorbitori de limbă ebraică sau idiș. Pentru secolul al XIX-lea putem aminti ca surse privitoare la evoluția demografică a comunității evreiești conscripția

fiscală din anii 1818–1820, conscripția realizată la ordinul Ministerului de Interne al Guvernului Revoluționar Ungar în anul 1848 al cărei scop a fost deja pregătirea procesului de emancipare a evreilor, precum și recensămintele din 1851 și 1869–1870, în prelucrarea lui Traian Rotariu. Pentru secolul XX, baza cercetării demografice a constituit-o statisticile demografice ale Institutului Național Maghiar de Statistică pentru anii 1900 și, respectiv, 1910 precum și Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930, publicat la București în anul 1938. Tot în acest capitol sunt tratate și obligațiile fiscale ale evreilor, mai ales în secolul al XVIII-lea, dar și procesul de urbanizare a comunității evreiești de la începutul secolului XX.

Cel de-al treilea capitol este dedicat instituționalizării comunităților evreiești din comitat, formării și dezvoltării structurilor instituționale din Carei, Satu Mare sau Baia Mare. Pentru secolul al XVIII-lea, când se pun bazele comunității evreiești din județ, cea mai importantă sursă arhivistică este reprezentat de arhiva familiei Károlyi, păstrată la Arhivele Naționale Maghiare din Budapesta. Cercetarea acestor documente, redactate mai ales în limba maghiară, ne-a permis cunoașterea începuturilor comunității evreiești din Carei, relația dintre ei și conte, formarea primelor instituții comunitare și activitatea lor economică. Pentru secolele următoare, sursele arhivistice lipsesc cu desăvârșire, arhivele comunităților fiind distruse. În cercetările mele am folosit mai ales studiile apărute la finalul secolului al XIX-lea, articole publicate în ziarele epocii precum și lexicoane, precum *Lexiconul Evreiesc* al lui Péter Újvári, publicat în anul 1929. De asemenea, o sursă importantă au reprezentat-o cărțile *yizkor*, cărțile memoriale dedicate comunităților din Satu Mare și Baia Mare.

Capitolul al patrulea prezintă activitatea economică a comunității evreiești și contribuția sa adusă în dezvoltarea economiei comitatului și, respectiv, a orașului Satu Mare. Datele prezentate în acest capitol se bazează pe informațiile oferite de recensămintele organizate în anii 1900, 1910 și respectiv, de recensământul organizat de Statul Român în anul 1930. Lucrările publicate de Institutul Național Maghiar de Statistică ne permit cunoașterea evoluției structurilor ocupaționale, prezența evreilor în viața economică precum și importanța lor în dezvoltarea vieții economice a comitatului. Datele prelucrate ne oferă o imagine de ansamblu referitoare la evoluția comunității evreiești și, de asemenea, ne permit plasarea lor în societatea înconjurătoare. Cercetările statistice ne permit urmărirea datelor ocupaționale referitoare la comunitatea evreiască pe întreg teritoriul comitatului și în orașul Satu Mare și, de asemenea, urmărirea

diversificării structurilor sociale și profesionale. Așa cum putem vedea și în lucrare răspândirea liberalismului precum și emanciparea evreilor au permis restructurarea socială a comunității evreiești tradiționale, în foarte scurt timp evreii fiind prezenți în toate domeniile vieții industriale, comerciale sau intelectuale.

Raporturile dintre comunitatea evreiască și societatea înconjurătoare sunt cercetate în cel de-al cincilea capitol, intitulat *Viața culturală, asimilare și sionism*. În acest capitol am încercat să studiez și să prezint atât evoluția vieții culturale și religioase cât și a structurilor educaționale a evreilor din județul Satu Mare. Este prezentată structura educațională a evreilor precum și, pe baza datelor statistice publicate la începutul secolului XX, nivelul lor de școlarizare. Separat este tratată răspândirea sionismului în cadrul comunității evreiești din Satu Mare, premisele acestuia dar și dezvoltarea activității sioniste dar și gradul de asimilare a populației evreiești în societatea înconjurătoare.

Lucrarea în față își propune prezentarea formării și consolidării comunității evreiești din comitatul Satu Mare, bazându-se pe cercetări proprii, un capitol aparte fiind dedicat fiecărui aspect din istoria acestei comunități. Analizând documentele arhivistice, literatura de specialitate de statistică și de istorie, articolele, cărțile memoriale referitoare la istoria comunității evreiești din comitatul Satu Mare, putem cerceta evoluția acestei comunități de la începuturi, de la stabilirea lor în comitat, și până la apogeul atins la începutul secolului al XX-lea. În secolele cercetate putem fi martorii formării, evoluției comunității evreiești din comitatul Satu Mare care a jucat un rol important în viața societății înconjurătoare. Scopul lucrării a fost prezentarea istoriei acestei comunități și studierea structurilor instituționale, a vieții religioase și culturale. Cercetările au dezvăluit o comunitate înfloritoare integrată în societatea înconjurătoare și care și-a trăit sfârșitul tragic alături de celelalte comunități evreiești din Transilvania și Ungaria odată cu izbucnirea celui de-al doilea război mondial.

Listă bibliografică

Surse arhivistice

DJANCJ – *Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Cluj*

DJANSM – *Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Satu Mare*

ANM – *Arhivele Naționale Maghiare, (Magyar Országos Levéltár. Budapest)*

Szabolcs – Szatmár – Bereg Megyei Levéltár. Nyíregyháza

Arhiva Comunității Evreiești din Satu Mare

Arhiva Comunității Evreiești din Baia Mare

Presă:

Zsidó jövő (Satu Mare) – 1930)

Bibliografie selectivă (statistici, lexicoane, statute, lucrări de specialitate, articole, studii)

A Baia Marei autonóm ortodox izraelita hitközség alapszabályainak tervezete, Tipografia Frankovits, Baia Mare, 1936.

A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, A népesség foglalkozása az anyanyelvvel és a hitfelekezettel egybevetve, ed. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1906.

A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, A népesség részletes leírása, ed. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1907.

A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, Végeredmények összefoglalása, ed. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1909.

A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, ed. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1912.

A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtok- viszonyai, ed. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1915.

A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként, ed. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1913.

- A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, Végeredmények összefoglalása*, vol. X., ed. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1909.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, Végeredmények összefoglalása*, vol. I., ed. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1920.
- A satumarei (szatmári) „Status quo ante” izraelita hitközség előjáróságának jelentése az 1917–1927 közigazgatási évekről*, ed. Weisz Sándor, Satu Mare, 1927.
- A zsidó világtalálkozó magyarországi képviselői statisztikai osztályának közleményei*, 1947.
- Ács Zoltán, *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*, Budapest, 1996.
- Bernstein Béla, *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*, Budapest, 1898.
- Bernstein Béla, *Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn*. In: Brann, M. – Rosenthal, F.: *Gedenbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*. Breslau, 1900.
- Borovszky Samu (szerk.), [*Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye*](#), Országos Monográfia Társaság, 1908.
- Carmilly-Weinberger, Moshe, *A zsidóság története Erdélyben, 1623-1944*, Budapest, 1995.
- Csíki Tamás, *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet- Magyarországon*, ed. Osiris, Budapest, 1999.
- Csirák Csaba, *Szatmári zsidó emlékek*, Satu-Mare, 2001.
- Dányi Dezső, *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*, KSH, Budapest, 1993.
- Dörner Anton E., *The Jews of Satu Mare County in the 18th Century* in “*Studia Judaica*”, vol. V, Cluj-Napoca, 1996.
- Éble Gábor, *Károlyi Ferencz gróf és kora*, Budapest, 1893.
- Fényes Elek, “Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben”, vol. IV, Pesta, 1839.
- Fényes Elek, *Statistik des Königreichs Ungarn*, Pest, 1843.
- Glück Eugen, *The Jewish population of Satmar around 1848*, in *Studia Judaica*, vol. V.1996.
- Glück Eugen, *Az erdélyi zsidó oktatás történetéből*, in *Magyar Egyháztörténeti vázlatok*, 3-4/1994.
- Gonda László, *A zsidóság Magyarországon*, in *Századvég*, Budapest, 1992.
- Gusztav Thirring, *Magyarország népessége II. József korában*, ed. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938.

Gyémánt Ladislau, *The Jews of Transylvania. A Historical Destiny*. Institutul Cultural Român-Centrul de Studii Transilvane, 2004, Cluj-Napoca, p. 117-118.

Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România, (IMER), II, ediție Mihai Spielmann, Editura Federației Comunităților Evreiești din România, București, 1988.

Jeney György, *Egy szatmári civis emlékiratai. Korrajz Szatmár-Németi város múltjából. 1790–1820*, Satu Mare, 1893.

Katzburg Nathaniel, *Fejezetek az újkori zsidó történelemből*, ed. Osiris, Budapest, 1999

Koestler Arthur, *The Thirteenth Tribe*, New York, 1976.

Kohén Ichak Jozsef, *Emlék könyv Nagybánya, Nagysomkút, Felsőbánya és Kápolnok Monostor és Környéke Zsidóságának Tragédiájáról*, Tel Aviv, 1996.

Kölcsey Ferencz, *A szatmári adózó nép állapotáról*, in Kölcsey Ferencz minden munkái, VI, Pesta, 1861.

Kubinyi András, *A zsidóság története Magyarországon*, in Gazda Anikó, Magyarországi zsinagógák, Műszaki Kiadó, Budapest, 1989.

Kuller Hary, *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, Editura Hasefer, 2004.

București Lukács, B. Ágnes, *Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években*, Történeti Statisztikai Füzetek, Budapest, 1979.

Magyar Statisztikai Évkönyv, Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1855–1893.

Magyar Statisztikai Évkönyvek, Új Folyam, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1893–1910.

Magyar Statisztikai Közlemények, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1893–1910.

Magyar zsidó oklevéltár/Monumenta Hungariae Judaica, vol. II, IMIT, Budapest, 1937.

Magyar zsidó oklevéltár/Monumenta Hungariae Judaica, vol. VII, MIOK, Budapest, 1964.

Mandl Bernát, *A magyarországi zsidók tanügye II. József alatt*, in IMIT, 1901.

Marton Ernő, *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidó településtörténethez*, ed. Fraternitas, Cluj-Napoca, 1941.

Moskovits Cvi, *Jesivák Magyarországon*, MTA Judaisztikai Kutató Csoport – Osiris, 1999.

Mozes Tereza, *Evreii din Oradea*, ed. Hasefer, București, 1997.

Munkánk és Feladataink. Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség, 1926, Satu Mare.

Nagy Ludovicus, *Notitiae politico-geographico statisticae inclyti regni Hungariae, Partiumque eidem adnexarum*, vol I., Buda 1828.

Dr. Németi János, *A Nagykárolyi zsidóság története*, in “Szatmári zsidó emlékek”, Satu Mare, 2001.

Recensământul General al Populației României din 29 decembrie 1930, Neam, Limbă Maternă, Religie, vol. II, publicat de dr. Sabin Manuilă, București, 1938.

Sebők László, *Az 1869. évi népszámlálás adatai*, Budapesta, 2005.

Stern, Háráv Naftali, *Emlékezz Szatmárra! A szatmári zsidóság emlékkönyve*, Bne Brak, Israel, 1984.

Dr. Stern Mór, *Szatmári zsidók útja. Történeti tanulmány a szatmári zsidó község múltjából*, ed. Boros A., Satu Mare, 1931.

Scheiber Sándor, *Jewish Inscriptions in Hungary from 3rd Century to 1686*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1983.

Szentpéteri József (edit), *Haza és haladás. A reformkortól a kiegyezésig (1790–1867)*. Encyclopaedia Humana Hungarica 07., Budapesta, 2000.

Újvári Péter, *Zsidó lexikon/ Magyar zsidó lexikon*, Budapesta, 1929.

Unterman Alan, *Zsidó hagyományok Lexikona*, ed. Helikon, 1999.

Varga E. Árpád, *Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910. utáni népszámlálások tükrében*, in. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, editor: Gyula Juhász, Budapesta, 1988

Zsoldos Jenő, *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, Budapesta, 1948.